

Integration as a factor in the transformation of identity in Ukraine

This article analyzes the characteristics and factors of transformation and identity construction in transitional societies in the context of integration strategies. The interdependence of consolidation processes of the new regime and formation of nation-state identity was substantiated on the example of Ukraine. It was concluded that under the conditions of blurry and ambivalent political, social, national and ethnic identities in transitional societies the transnational (civilizational) identities, conditioned by the integration aspirations, contribute to the formation of community's self-identity at the macro level.

Keywords: collective identity, macro identity, integration, democracy consolidation, Other, Alien.

Інтеграція як чинник трансформації ідентичності в Україні

Проаналізовано особливості й чинники трансформації та конструювання ідентичності в суспільствах, що трансформуються в контексті інтеграційних стратегій. На прикладі України обґрунтовано взаємозалежність процесів консолідації нового режиму і становлення національно-державної ідентичності. Стверджується, що в умовах розмитості, амбівалентності політичних, соціальних та національно-етнічних ідентичностей перехідних суспільств, наднаціональні (цивілізаційні) ідентичності, зумовлені інтеграційними спрямуваннями, сприяють формуванню нової самототожності спільноти на макрорівні.

Ключові слова: колективна ідентичність, макроїдентичність, інтеграція, консолідація демократії, Інший, Чужий.

Integracja jako czynnik transformacji tożsamości na Ukrainie

Przeanalizowane zostały właściwości i czynniki transformacji oraz konstrukcji tożsamości w transformujących się społeczeństwach w kontekście strategii integracyjnych. Na przykładzie

Ukrainy uzasadniono wzajemną zależność procesów konsolidacji nowego reżimu oraz kształtowania tożsamości narодно-państwowej. Stwierdzono, iż w warunkach rozmycia i ambiwalencji tożsamości politycznych, społecznych oraz narодно-etnicznych społeczeństw przejściowych, tożsamości ponadnarodowe (cywilizacyjne), uwarunkowane dążeniami integracyjnymi, sprzyjają kształtowaniu się samoidentyfikacji społeczności na poziomie makro.

Słowa kluczowe: tożsamość zbiorowa, makrotożsamość, integracja, konsolidacja demokracji, Inny, Obcy.

Priorytetowym kierunkiem rozwoju współczesnych państw jest kształtowanie (transformacja) lub ochrona ich tożsamości, określenie nowych markerów tożsamości w warunkach globalizacji oraz kryzysu światowego porządku. Dla każdego społeczeństwa tożsamość jest wartością, która nie podlega negocjacji i gwarantuje dalsze istnienie wspólnoty i państwa. M. Castells stwierdza, iż „rozpad jednolitej tożsamości jest równoznaczny z rozpadem społeczeństwa jako racjonalnego systemu socjalnego”¹, a W. Samochwałowa słusznie porównuje zdolność społeczności do samoidentyfikacji z „odpornością na poziomie psychokulturalnym, która umożliwia rozpoznawanie „swojego” i „obcego”, opieranie się obcemu, jeżeli jest ono zdolne do wyrządzenia szkody jakości swojemu lub zastąpienia go”². Tożsamość – zarówno indywidualna jak i zbiorowa – zawsze łączy dwa ważne aspekty podmiotu – identyczność z samym sobą poprzez uczucie przynależności do grupy oraz unikalność poprzez wyobrażenie o inności, dystansowanie się od Innego albo Obcego, co stanowi niezbędny czynnik kształtowania i utrzymania tożsamości. Na przykład, S. Huntington określa tożsamości jako „samoświadomość indywidualium albo grupy, będącą rezultatem samoidentyfikacji, kiedy zdają sobie sprawę, iż posiadają pewne cechy, odróżniające je od innych”³.

Pod koniec XX i na początku XXI wieku większość społeczeństw i państw dotknął kryzys tożsamości. Zaktualizował on dla wielu społeczeństw pytanie, które S. Huntington postawił w nazwie swojej znanej pracy: „Kim jesteśmy?”. Uczony określił kilka wspólnych przyczyn kryzysu tożsamości we współczesnym świecie: gospodarka globalna, rewolucja w rozwoju transportu oraz technologii komunikacyjnych, migracja ludności, rozpowszechnienie wartości demokratycznych, zakończenie „zimnej wojny”⁴. Wszystkie one powiązane są z globalizacją oraz jej skutkami i w mniejszym lub większym stopniu wpływają na wszystkie państwa i społeczności.

Przed państwami, które powstały wskutek dezintegracji ZSRR oraz systemu socjalistycznego i przebywały (lub nadal przebywają) w procesie transformacji społeczno-politycznych, oprócz tych globalnych wyzwań powstał również problem samoświadomości oraz poszukiwania

¹ M. Castells, *Moguschestvo samobytnosti. Socialnye preobrazovaniya v obschestve setevykh struktur*, [v:] *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade* : antologiya, pod. red. V. Inozemceva, Moskva, Academia, 1999 s. 298.

² W. Samochwałowa, *Identycznost, norma i predely tolerantnosti*, „Filosofskie nauki”, 2008, Nr 4, s. 31.

³ S. Hanington, *Stolknovenie civilizaciy*, Moskva, OOO «Izdatelstvo AST», 2003, s. 51

⁴ S. Ibidem, s. 13

autentycznych kodów kulturowych i symbolicznych, dyskursów, które oznaczałyby poczucie przynależności obywateli do wspólnoty, która demokratyzuje się i odcina od autorytarnej przeszłości. Społeczeństwo, które zrezygnowało ze strategii autorytarnych oraz wartości komunistycznych, odczuwa kryzys tożsamości politycznej, który może nabyć cech traumy socjokulturowej. Nowa tożsamość wymaga określenia nowych zasadniczych wartości istnienia, a także odpowiadających im instytucji i praktyk, które staną się bazą dla rozwoju społeczeństwa. Innymi słowy, społeczeństwa postkomunistyczne muszą stworzyć nowe modele identyfikacyjne, które będą określać zachowanie zarówno pojedynczych obywateli, jak również grup społecznych, społeczności regionalnych oraz samego państwa jako ogółu na arenie międzynarodowej. Tożsamość w takim kontekście stanowi niezbędny środek zmian społeczno-politycznych, ich akceptacji oraz legitymizacji przez obywateli.

Po pozbyciu się ideologii komunistycznej jako podstawowego markera tożsamości, państwa postkomunistyczne, a przede wszystkim postsowieckie, spotkały się z koniecznością poszukiwania innych sposobów samookreślenia, bez których niemożliwe jest powodzenie wszystkich transformacji społeczno-politycznych, demokratyzacja systemu politycznego, realizacja określonej strategii integracji europejskiej. Właśnie procesy integracyjne, posiadające krytyczne znaczenie dla rozwoju państw postsowieckich, a przede wszystkim Ukrainy, aktualizują badanie wpływu czynników zewnętrznych na procesy konstruowania nowej tożsamości makrospołecznej, a w kontekście naszego badania – tożsamości cywilizacyjnych (ponadnarodowych), stanowiących podstawę funkcjonowania społeczności integracyjnych.

Celem artykułu jest więc analiza wzajemnego wpływu procesów integracji międzynarodowej i transformacji⁵ oraz konstruowania tożsamości politycznej na poziomie makro na postkomunistycznej Ukrainie, które uważane jest za niezbędny czynnik pomyślniej realizacji strategii integracyjnej.

Bez względu na znaczną ilość literatury, poświęconej problemom integracji oraz tożsamości, stopień zbadania tej ostatniej jako ważnej determinanty demokratyzacji oraz procesów integracyjnej jest niewystarczający. Wśród naukowców ukraińskich tematykę tę badają M. Zajcew, M. Kozłowiec, L. Nahorna, A. Kołodij, S.N. Pełahesza, S. Feduniak, H. Jaworska i inni. Na przykład, N. Pełahesza robi akcent europeizacji ukraińskiej tożsamości narodowej⁶; A. Kołodij, L. Nahorna, W. Staszuk – na tożsamościach regionalnych jako czynniku procesów integracyjnych na

⁵ Wykorzystujemy pojęcie „transformacja” ponieważ, stosując podejście społeczno-konstruktivistyczne w badaniu tożsamości zbiorowych, uważamy jednak, iż nie można skonstruować nowej tożsamości „zniczego”, całkowicie odrzucając istniejącą. Nowe elementy kognitywne tożsamości zbiorowej – znaczenia, nastawienia, wartości – w pewnym stopniu muszą zostać pogodzone z istniejącą pierwotnie oraz z tym obrazem świata, który jej odpowiada. Niejednoznaczne procesy kształtowania się wspólnej tożsamości ukraińskiej, narody politycznego uwarunkowane są przede wszystkim przez opozycję elementów aksjologicznej starej i nowej tożsamości wobec niwelowania w okresie radzieckim tożsamości etnicznych i narodowych, które, według definicji S. Eisenstada, kształtują mniej więcej ustalone elementy nowej tożsamości – doświadczenie historyczne oraz normy kulturowe (dokładniej w: S. N. Eisenstadt, *The Construction of Collective Identities and the Continual Reconstruction of Primordiality and Sacrality – Some Analytical and Comparative Indications* [in:] *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, 2003, Vol. 1, p. 76–79).

⁶ N. Pełahesza, *Ukraina u smyslovykh vijnakh postmodernu: transformatsiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti v umovakh hlobalizatsii*. Kyiv, 2008, 287 c.; N. Pełahesza, *Ukrainska natsionalna identychnist: shliakhy vyvepreizatsii / Stratehichni priorytety*, 2008, № 3(8), s. 60–67 i in.

Ukrainie⁷[6, 9, 16]; K. Szynkaruk bada zewnętrzne tożsamości polityczne Ukrainy w kontekście relacji ukraińsko-rosyjskich⁸; O. Poltorakow rozpatruje niektóre aspekty tożsamości w ramach euroazjatyckiego wektora współpracy⁹.

Problemy transformacji oraz konstruowania tożsamości państw oraz społeczeństw, które powstały wskutek rozpadu systemu socjalistycznego, rozpatrywane i analizowane są w kontekście procesów demokratyzacji i konsolidacji nowego reżimu. W szczególności, zwolennicy podejścia strukturalnego uważają tożsamość narodową oraz jedność narodową za niezbędną przesłankę strukturalną dla demokratyzacji reżimu. Jeżeli problem jedności i tożsamości narodowej nie został rozwiązany, to może on, jak uważa rosyjski tranzytolog A. Melwil „stać się i najczęściej się staje, poważną przeszkodą i hamulcem na drodze zmian demokratycznych”¹⁰. Przecież w procesie transformacji postkomunistycznych jednocześnie kształtuje się zarówno naród polityczny jak i państwo narodowe. Niedokończenie tych procesów, jak pokazało doświadczenie państw postradzieckich, znacznie wpływa na przebieg, a przede wszystkim na wyniki transformacji społeczno-politycznych. Zwolennicy podejścia proceduralnego w tranzytologii, robiąc akcent na instytucjach oraz działalności aktorów politycznych jako na podstawowych czynnikach demokratyzacji, jednocześnie nie odrzucają znaczenia wpływu czynników kulturowych na akceptację i funkcjonowanie nowych instytucji demokratycznych. Bez koherencji nowych instytucji demokratycznych oraz elementów tożsamości zbiorowej, sprzyjającej ich pozytywnemu przyjęciu i kształtującej ideały społeczno-polityczne, nie stojące w sprzeczności z wcześniejszym doświadczeniom społeczności, ulegają one deinstytucjonalizacji, a ich miejsce zajmują instytucje nieformalne. To natomiast uniemożliwia konsolidację demokracji oraz integrację społeczeństwa w przestrzeni międzynarodowo-regionalnej.

Na podstawie analizy i porównania tranzytów postkomunistycznych kanadyjski badacz T. Kuzio uzasadnił konieczność dla Ukrainy oraz innych państw postsowieckich tak zwanego kwadrotranzytu, w ramach którego należy rozwiązać cztery podstawowe zadania: budowa państwa, kształtowanie tożsamości narodowej, narodu politycznego oraz społeczeństwa obywatelskiego¹¹, które również i naszym zdaniem są wzajemnie zdeterminowane powodzeniem kształtowania się tożsamości makropolitycznej (narodowo-państwowej).

W związku z tym, budowa państwa demokratycznego oraz zdobycie przez nie tożsamości narodowe są wzajemnie zależnymi od siebie procesami, ponieważ konsolidacja reżimu

⁷ A. Kolodij, Ukrainський rehionalizm yak stan kulturno-politychnoi poliaryzovanosti, „AHORA”, 2006, Vyp. 3 : Ukraina – rehionalny vymir, s. 34-51; L. Nahorna, Rehionalna identychnist: ukrainskyj kontekst, Kyiv, IPIEND, 2008, 405 s.; V. Stashuk, Rehionalna identychnist yak faktor (dez)intehratsiynykh protsesiv v Ukraini, Naukovy chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova, 2012, ser. 22 : Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin, vyp. 7, s. 110–116.

⁸ K. Szynkaruk, Chynnyk Rosii yak „znachushchoho inshoho” u formuvanni zovnishnopolitychnoi identychnosti Ukrainy, „Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn”, 2010, vyp. 90, ch. 2, cz. 2, s. 137-138.

⁹ O. Poltorakov, Instytutstijno-rehionalnyj vymir intehratsii na prostori SND [u:] Hlobalizatsiia i suchasnyj mizhnarodnyj protses, za zab. red. B. Hloneniuka, S.Sherbina. Kyiv, vyd. Universytet „Ukraina”, 2009, s. 267-294.

¹⁰ A.J. Melvil, Demokraticheskie tranzity, tranzitologicheskie teorii i postkommunisticheskaya Rossiya [v:] Politicheskaya nauka v Rossii: intellektualnyj poisk i realnost, otv. red.-sost. A.D. Voskresenskiy, Moskva, izd. MONF ; OOO „Izd. centr nauchnyh i uchebnyh program”, 2000.2000, s. 337-368.

¹¹ T. Kuzio, Transitionin Post-CommunistStates: Triple or Quadruple?, „Politics”, 2001, vol. 21, #3, p. 169.

demokratycznego jest niemożliwa bez konsolidacji narodowej. Dlatego dla państw postkomunistycznych pilną potrzebą rozwoju społecznego jest konstrukcja wspólnej (makro)tożsamości na bazie terytorialnej, obywatelskiej, narodowej albo subnarodowej, przez które będą one reprezentować się i będą odbierane w zglobalizowanym świecie. Francuski uczony Dominique Moisi w następujący sposób zilustrował znaczenie makrotożsamości: „W epoce globalizacji, kiedy wszyscy i wszystko jest wzajemnie powiązane, nadzwyczajnie ważne jest ustalenie własnej indywidualności: jestem unikalny, jestem inny, jestem gotowy do walki, póki wy nie uznajecie mojego istnienia”¹², a N. Elias jeszcze w latach 80-tych ubiegłego stulecia podkreślał ważność poziomu globalnego dla przetrwania społeczności, gdyż wzmacnia on znaczenie procesów integracyjnych oraz współpracy międzynarodowej, a także wymaga przejścia od Ja-tożsamości do My-tożsamości¹³.

Proces nabywania nowej tożsamości przez społeczeństwa postkomunistyczne przewiduje więc, z jednej strony, reprezentację swoich zasadniczych wartości, kodów i symboli narodowych, przejawienie unikalności, która odróżnia je od innych państw, a z drugiej strony – otwartość i wbudowanie do regionalnych (oraz globalnych) systemów poprzez zewnętrzną działalność polityczną oraz kształtowanie nowych struktur, które odpowiadają strukturze rolowej systemu międzynarodowego. Określenie kierunków współpracy lub integracji międzynarodowej, odpowiednia działalność zagraniczna sprzyjają nabywaniu nowej tożsamości (przede wszystkim zewnętrznej), będącej produktem współdziałania państwa na arenie międzynarodowej, ale wpływającej także znacznie na wewnętrzną samoświadomość społeczności. Dla państw transformujących się zewnętrzne czynniki tożsamości nierzadko bywają bardziej decydujące, niż wewnętrzne – kulturowo-narodowe, historyczne, ale jednocześnie wymagają one orientacji wobec Innych i Obcych.

Amerykański uczony-konstruktywista A. Wendt podkreśla: „aktorzy kształtują i odgrywiają swoje tożsamości w procesie interakcji, które się powtarzają”¹⁴. Wyróżnia on dwie formy tożsamości: korporacyjną i społeczną. Tożsamość korporacyjna, według A. Wendta, są to „właściwości samoorganizujące, które immanentnie należą do aktora, które właśnie określają jego indywidualność”, natomiast społeczna to „zbiór znaczeń, które aktor przypisuje sobie jako podmiotowi społecznemu w oczach Innych” [19, s. 385]. Przy czym konstrukcja tożsamości korporacyjnej, którą A. Wendt postrzega jako ustaloną, jest funkcją polityki wewnętrznej (polityki tożsamości). Tożsamość społeczna (tożsamość typologiczna, rolowa oraz zbiorowa, która przejawia się poprzez indentyfikację z Innymi) jako zbiór pozytywnych i negatywnych ocen z punktu widzenia tożsamości państw innych podmiotów stanowi wymiar polityki zewnętrznej i konstruowana jest poprzez interakcję z innymi państwami. Państwa więc, jako podmioty zbiorowe, wzajemnie

¹² D. Moisi, Geopolitika emocij. Kak kultury straha, unizheniya i nadezhdy transformiruyut mir, per. s angl. A. Patrikeeva, Moskva, Moskovskaya shkola polit. issledovaniy, 2010.

¹³ N. Elias, Obschestvo individov, per. s nem. A. Antonovskogo, A. Ivanchenko, A. Kruglova, Moskva, izd. „Praksis”, 2001, s. 315-316.

¹⁴ A. Wendt, Social Theory of International Politics, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p.328-331

konstruuja swoje tożsamości w procesie komunikacji zgodnie z ich percepcją własnego Ja oraz tożsamości Innych, wśród których A. Wendt wyróżnia wrogów, konkurentów oraz przyjaciół.

Zniszczenie poprzedniego modelu tożsamościowego poprzez rezygnację z ideologii komunistycznej oraz wartości etatystycznych, rozmytość tożsamości etniczno-narodowych (ponieważ tożsamość radziecka konstruowana była na bazie pozanarodowej i niwelowała narodowe), spowodowała ambiwalencję tożsamości socjalnych, politycznych i narodowych w społeczeństwie ukraińskim, które wywołały trudności w komunikacji z innymi państwami, określeniu strategii współpracy i integracji.

Niewiara i rozczarowanie polityką demokratyzacji spowodowane brakiem jej efektywności wywołały natomiast aktualizację tożsamości albo z przeszłości (pewien odsetek osób bezpośrednio lub pośrednio nadal utożsamia się z nieistniejącym ZSRS) lub tożsamości lokalnych¹⁵.

Brak ustalonej bazowej tożsamości (na przykład narodowej, jak ma to miejsce w krajach Europy Centralno-Wschodniej), służącej jako rama dla innych tożsamości, porządkująca je w wymiarach wartości i kultury, spowodował słabość nowych instytucji demokratycznych, osłabienie związków pomiędzy obywatelem i państwem, przeniesienie jego lojalności na inne – zwykle niepaństwowe i nieformalne – instytucje. Konstytucje, które zostały uchwalone w państwach postsowieckich, w tym na Ukrainie, nie odpowiadały rzeczywistym praktykom instytucyjnym, ponieważ poza aspektem normatywno-prawnym, „w każdym konkretnym przypadku przewidują one tożsamość polityczną”¹⁶, która nie zawsze przejawiała się w deklarowanych w tekstach konstytucyjnych zasadach, symbolach, ideologii, typach polityki.

W wymiarze historycznym i geopolitycznym Ukraina, według słów S. Huntingtona, kształtowała się jako „kraj rozszczępiiony” przez który przebiega „linia podziału między cywilizacjami”¹⁷. To obiektywnie uwarunkowało zróżnicowanie regionalne ukraińskiego społeczeństwa, które nakłada się na różnice religijne, językowe i ideologiczne, kształtując w ciągu całego okresu Niepodległości dychotomiczne (na linii Zachód-Wschód) i konfliktowe tożsamości regionalne. Zróżnicowanie to posiada tło wartościowe, zdeterminowane przez różne doświadczenia historyczne obywateli, zamieszkujących w poszczególnych regionach kraju. Chociaż badania socjologiczne świadczą o wzroście tożsamości obywatelskiej (67.5% respondentów w badaniu

¹⁵ Obserwowana jest wyraźna tendencja w kierunku zmniejszenia ilości ludzi, które identyfikują się jako „radzieccy”. Na przykład, w 2000 r., według badania A. Kolodij, bezpośrednio identyfikowało się jako „Ludzie radzieccy” prawie 13 ludności; najwięcej na Krymie (28.25%) oraz na Wschodniej Ukrainie (25.17%) (zobacz: A. Kolodij, Radianska identychnist ta yii nosii v nezalezhnij Ukraini [u:] Ukraina v suchasnomu sviți. Sotsialni, etniczni i kulturni aspekty hlobalizatsiji i Ukraina. Konferentsija dlia ukraïnskykh vypusknnykiv proqram naukovoho stazhuвання u SSHA. Dopovid uchasnykiv, Kyiv, vyd. „Stylos”, 2002, s. 36-55). W 2014 r. takich osób, według badań socjologicznych fundacji Inicyatywy Demokratyczne było 4%, w większości są to mieszkańcy Wschodu (przede wszystkim Donbasu) oraz Południa Ukrainy, ludzie starsi oraz o niższym poziomie wykształcenia; 30% respondentów podali jako podstawową swoją tożsamość lokalną – mieszkańców swojego regionu, miasta, wsi (Zobacz: Dynamika patriotychnykh nastroiv, serpen 2014, grupa RATING, [źródło elektroniczne] http://dif.org.ua/modules/pages/files/1408312654_3139.pdf, 30.04.2016 p.). Znany ukraiński socjolog J. Hołowacha podaje 5% obywateli, którzy uważają się za „Ludzi radzieckich” w 2015 r. (Zobacz: Nyni vvažaiut sebe radianskymy ludny 5% ukraïntsi v – sotsiolog, [źródło elektroniczne], <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27013591.html>, 30.04.2015). Biorąc pod uwagę obiektywny spadek ilości przedstawicieli tożsamości radzieckiej w ciągu 24 lat Niepodległości oraz tragiczne wydarzenia na Majdanie, aneksję Krymu i rosyjską agresję na Donbasie, liczby te są wciąż znaczące i negatywnie wpływają na kształtowanie wspólnej tożsamości społeczności ukraińskiej.

¹⁶ Waslauski J.I., *Konstitucionnye usloviya dlya demokratii: Sravnitelnyj analiz*, Moskwa, izd. MGIMO-Universitet, 2008, s. 24.

¹⁷ S. Huntington, *Stolknovenie civilizacij*, Moskwa, OOO „Izdatelstvo AST”, 2003, s. 255.

fundacji Inicjatywy Demokratyczne na początku 2015 r. uważało się przede wszystkim za obywatli Ukrainy; dla porównania w 2012 r. było to 59.6%¹⁸), ale jednocześnie potwierdzają wciąż jeszcze znaczny wpływ tożsamości regionalnych (prawie ćwierć respondentów (23.0%) uznała tożsamość lokalno-terytorialną za podstawową); ponad 5% wiąże swoją podstawową tożsamość z innymi wspólnotami (Związek Radziecki, Federacja Rosyjska, UE)¹⁹. Jak już wspomniano, bez względu na pozytywną dynamikę wzrostu tożsamości obywatelskiej, tożsamości regionalne nadal dominują w sytuacjach wyboru związanej z polityką zagraniczną, interpretacji oraz stosunku do przeszłych wydarzeń z ukraińskiej historii oraz warunkują preferencje wyborcze obywateli. Ten ostatni czynnik zmotywował autorytarne ukraińskie elity do stworzenia odpowiedniego dyskursu i aktywnego wykorzystania zróżnicowania regionalnego w technologiach wyborczych, co niewątpliwie spowalniało i nadal spowalnia kształtowanie się wspólnej tożsamości obywateli Ukrainy oraz tożsamości państwowej.

W związku z tym proces konstruowania tożsamości współczesnego państwa ukraińskiego charakteryzował się brakiem wspólnego dla większości ludności i regionów znaczącego Innego. Dla regionu zachodniego znaczącym Innym była Rosja, przestrzeń postsowiecka; dla południowo-wschodniego – Zachód, USA. To umożliwiała elitom świadome i technologiczne konstruowanie i „restartowanie” dychotomicznych i opozycyjnych relacji pomiędzy tożsamościami regionalnymi Zachodu i Wschodu Ukrainy w celu uzyskania preferencji wyborczych i zysku kosztem społeczeństwa. Podkreślając oraz przypisując sobie nawzajem cechy negatywne, regiony kształtowały wzajemne negatywne wyobrażenia. A „negatywne” mechanizmy integracji społeczności regionalnych „od przeciwnego” prowadzą do rezygnacji ze znaczących zbiorowych symboli oraz niszczenie tożsamości zbiorowej społeczeństwa²⁰.

Natomiast dyskursywnie zostali ukształtowani wewnętrzni Inni (dla Wschodu – regiony zachodnie i odpowiednio dla Zachodu – wschodnie) jako Obcy, którzy nie wyznają „naszych” wartości. Zostali oni obdarzeni cechami negatywnymi dla siebie nawzajem i wzmagali fragmentaryczność oraz ambiwalencję tożsamości na poziomie makro. C. Johnson oraz A. Coleman określają „ideę wewnętrznego „Innego” jako świadome, celowe pozycjonowanie regionu, który różni się od innych i przeciwstawia się narodowym normom oraz wartościom²¹ [9, s. 108].

Trudności w kształtowaniu wspólnej (makro)tożsamości komplikują się również aktualizacją tożsamości, skonstruowanych w ramach transnarodowych sieci społeczno-politycznych,

¹⁸ *Analitychnyj zvit za rezultaty doslidzhennia „Rehionalna tolerantnist, ksenofobija ta ekstremizm v Ukraini u 2012 rotsi”* [źródło elektroniczne] http://www.ihrpex.org/uk/article/4769/analitychnyj_zvit_po_rezultatah_doslidzhennia_regionalna_tolerantnist_ksenofobija_ta_prava_ljudyny_v_ukrajini_u_2012_rotsi, 30.04.2016

¹⁹ *Shcho obiednuie ta roziednuie ukrainsiv – opytuvannia hromads'koi dumky Ukrainy: Doslidzhennia provedeno Fondom „Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva” spilno z sotsiolohichnoiu sluzhboiu „Ukrainian Sociology Service” z 25 hrudnia 2014 r. po 15 sichnia 2015 r. na zamovlennia Mizhnarodnoho tsentru perspektyvnykh doslidzhen v 11 rehionakh Ukrainy* [źródło elektroniczne] <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/sho-obednuie-ta-rozednuie.htm> 30.04.2016.

²⁰ *L. Gudkov*, Fenomen negativnoy mobilizaii, *Obschestvennye nauki i sovremennost*. 2005, Nr 6, s. 46.

²¹ *K. Dzhanon, A. Koultman*, Vnutrenniiy „Drugoy”: dialekticheskie vzaimosvyazi mezhdru konstruirovaniem regionalnykh i nacionalnykh identichnostey, *Kulturnaya i gumani-tamaya geografiya*. 2012, T. 1, Nr 2 s. 108.

które pokonują granice i łączą różne kultury. Ich wpływ wzmacnia osłabienie się państwa w zglobalizowanym państwie, znaczne ograniczenie jego funkcji.

Z powyższego można wyciągnąć wniosek, iż dla społeczeństw, które się transformują i borykają się z problemami samoidentyfikacji, samym wyjaśnienie tożsamości w zglobalizowanym świecie w związku z tym odczuwają brak konsolidacji społeczno-politycznej, ważne znaczenie ma poczucie przynależności do szerszej wspólnoty cywilizacyjnej o ustalonym systemie wartości, czyli tworzenie nadnarodowego poziomu tożsamości. Z jednej strony, tożsamość nadnarodowa interuje, „zszywa” tożsamości lokalne wewnątrz społeczeństwa, które zwykle są konfliktowymi i dyfuzyjnymi, w niewystarczającym stopniu uświadomionymi i nieopisanymi. Z drugiej strony, tożsamość nadnarodowa sprzyja wstępowaniu państwa do już ukształtowanych związków integracyjnych (lub nawiązywaniu z nimi bliskiej współpracy), która będzie sprzyjać efektywności reform gospodarczych i politycznych, niezbędnych dla konsolidacji nowego reżimu politycznego oraz wzmocnieniu nowych cech tożsamościowych. Jednakże zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny wymiar konstrukcji tożsamości państw postkomunistycznych związany jest z aspektem aksjologicznym, czyli wartością samoświadomości społeczności, kształtowaniem się i instytucjonalizacją systemu wartości, który wyznaje większość. Właśnie ona jest jednym z podstawowych markerów określenia Swoich, Innych i Obcych oraz zapewnia pomyślną integrację z szerszymi (regionalno-międzynarodowymi) wspólnotami.

Takie podejście aktualizuje badania tożsamości zbiorowych jako instrumentarium teoretycznego i analitycznego w kontekście procesów integracyjnych lub dezintegracyjnych w przestrzeni postsowieckiej. Na przykład, I. Neumann twierdził, iż „tożsamości zbiorowe są motywacjami podmiotów i przesłankami do działania, w szczególności do działalności zbiorowej, strukturują ona przestrzeń społeczną i polityczną²². Tożsamości zbiorowe państw postkomunistycznych motywują je do wyboru tego czy innego kierunku współpracy lub integracji, niezbędnych dla rozwoju oraz przeprowadzenia reform. W szczególności, państwa Europy Centralno-Wschodniej po rozpadzie bloku radzieckiego ogłosiły wstąpienie do UE swoim najważniejszym celem, interpretując to jako „powrót do Europy”, starały się odzyskać lub zrekonstruować tożsamość europejską poprzez recepcję europejskich instytucji i praktyk. Członkostwo w EU, zauważa amerykańska badaczka M. Vakhudova, stało się dla nich „kwestią interesu narodowego”²³. Tożsamość europejska w krajach Europy Centralno-Wschodniej sprzyjała wzmocnieniu tożsamości narodowo-politycznej oraz konstrukcji państwowej.

W celu określenia wpływu europejskich procesów integracyjnych na aktorów narodowych, ich struktury i tożsamości, uczeni wykorzystują pojęcie „europeizacji”; polega ona na recepcji

²² Neumann I. *Ispolzovanie "Drugogo": obrazy Vostoka v formirovanii evropejskikh identichnostey*, per. s angl. V. Litvinova, I. Pilschikova, Moskva, Novoe izdatelstvo, 2004, s. 15.

²³ A.M. Vakhudova, *Nerozdilena Evropa: demokratia, vazheli vplyvu ta intehratsiya pislia komunizmu*, per. z anhl. Tarasa Tymbala, Kyiv, Vyd. dim „Kyievo-Mohylianska akademii”, 2009, s. 84.

europijskich zasad²⁴. Europeizacja „tworzy poczucie przynależności do wspólnoty europejskiej, poczucie emocjonalnego przywiązania do niej oraz wspólnego systemu sensów i znaczeń”²⁵. Posiada ona aspekty formalne i (lub) nieformalne. Aspekty formalne, lub instytucyjne, recepcji oznaczają przeniesienie prawa Unii Europejskiej do prawa wewnętrznego państwa (lub ich harmonizację), reformowanie instytucji wewnętrznych zgodnie z wymogami UE lub zmianę norm i tradycji polityki wewnętrznej zgodnie ze standardami EU.

Jednakże problemem pozostaje, o czym świadczy praktyka polityczna Ukrainy oraz innych państw, wykonanie przyjętych norm (aspekt behawioralny), ich przyswojenie przez wspólnotę narodową na poziomie kultury politycznej (aspekt wartości). Na Ukrainie europeizacja przejawiała się przede wszystkim w rozpowszechnieniu się dyskursu europejskiego (odniesienia do zasad w pozytywnym sensie w relacjach pomiędzy podmiotami polityki wewnętrznej, wykorzystanie przez polityków w sferze publicznej, mass media), co nie sprzyjało recepcji zasad europejskich na poziomie wartości oraz praktyk społeczno-politycznych. Umożliwiło to elitom długotrwałe imitowanie strategii europejskiej wobec zainteresowanych grup wyborców oraz europejskich partnerów.

Recepcję zasad wspólnoty europejskiej utrudniało geopolityczne położenie Ukrainy na pograniczu cywilizacyjnym, historyczne doświadczenia przebywania w przeszłości w różnych systemach imperialnych, co obiektywnie uwarunkowało wpływ na kierunek rozwoju młodego państwa dwóch centrów – Europy (ogółem cywilizacyjnego Zachodu) oraz Rosji (Wschodu, cywilizacji euroazjatyckiej), z którymi utożsamia się część ludności i elity oraz które posiadały przeciwstawne strategie w relacjach z Ukrainą. Wymienione czynniki na długo ukształtowały znaczną niepewność w wyborze wektora integracyjnego przez społeczeństwo ukraińskie, która została pokonana jedynie po Rewolucji Godności oraz podpisaniu Umowy Stowarzyszeniowej z UE w 2014 r.

Do tego czasu Ukraina długo deklarowała politykę „wielowektorowości”, „neutralności”, co sprzyjało stopniowej jej transformacji w „szarą strefę”, czyli terytorium, które przestaje być konkurencyjne, rozpatrywane jest przez inne państwa jako źródło realizacji swoich strategii w polityce zagranicznej oraz, co najważniejsze, nie posiada gwarancji bezpieczeństwa. Można stwierdzić, iż wielowektorowość polityki zagranicznej Ukrainy w ciągu ponad 20 lat Niepodległości była odzwierciedleniem brak ukształtowania narodu politycznego oraz skonstruowanej makrotożsamości. Czynniki te ukształtowały również warunki dla agresji Federacji Rosyjskiej oraz okupacji części terytorium, gdyż okupanci opierali się o poparcie lub obojętność ludności tych regionów, w których dominowała tożsamość lokalna (donbaska lub krymska) i które były zorientowane na współpracę lub nawet sojusz z Rosją oraz na związki integracyjne, w których ona dominowała.

²⁴ Na przykład: C. M. Radaelli, *The Europeanization of Public Policy* [in:] *The Politics of Europeanization*, Oxford, Oxford University Press, 2003, p. 30.

²⁵ Johan P. Olsen, *The Many Faces of Europeanization*, ARENA Working Papers, WP.01/2, [źródło elektroniczne], http://www.arena.uio.no/publications/wp02_2.htm, 29.04.2014.

Ważnym warunkiem wstąpienia jakiegokolwiek kraju do związku integracyjnego jest poczucie tożsamości z jego wartościami, podstawowymi celami elity oraz większości ludności, naśladowanie ich na poziomie realnej polityki i życia codziennie. Europejski wybór, zatwierdzony w oficjalnych dokumentach państwowych Ukrainy oraz Umowie Stowarzyszeniowej między Ukrainą i EU, dla obywateli oznacza przychylność do europejskich wartości i umotywowany jest europejskimi standardami życia. Europejski wybór dla ukraińskiej elity jest trudniejszy – jego ceną jest rezygnacja z autorytarnego stylu rządzenia i podejmowania decyzji, korupcji gospodarczej, dostosowywania zasad „pod siebie”. Elicie rządzącej Ukrainą trudno jest dokonać tego wyboru właśnie na poziomie polityki realnej, ponieważ ceną przystosowania polityki wewnętrznej do wymogów UE jest możliwa utrata władzy w politycznym współzawodnictwie z innymi siłami politycznymi. Jednocześnie interesy pewnych grup ukraińskiej elity oraz wielkiego biznesu są argumentem przeciwko integracji euroazjatyckiej, w ramach której polityka realna znalazłaby się na poziomie nadnarodowych organów związków integracyjnych w przestrzeni postsowieckiej. Natomiast niesformalizowane, ale dobrze znane zasady integracji euroazjatyckiej ograniczałyby jej władzę na korzyść rosyjskiej klasy rządzącej.

Elity polityczna Ukrainy, która pozostaje rozdrobniona, co w pewnym stopniu odzwierciedla brak konsolidacji społeczeństwa, nie dała rady zaproponować ani nowych idei, ani nowych wartości, ponieważ w swojej realnej działalności zorientowana jest na wykorzystania władzy oraz zasobów społecznych w celu uzyskania własnych, zwykle krótkoterminowych oraz korporacyjnych korzyści. Jednakże filozofia procesów integracyjnych oraz pokonanie kryzysu w rozwoju społeczeństwa ukraińskiego wymaga pokonania zysków korporacyjnych, orientowania się na wspólne interesy, rezygnacji elit postkomunistycznych z części suwerenności, lub, innymi słowy, zgody na zagraniczny arbitraż oraz nadzór. Model rozwoju społeczeństwa, a więc także polityki tożsamości, która nie przewidywałaby integracji i rozwijała własną tożsamość państwa na pograniczu dwóch konkurujących cywilizacji, jest niemożliwy przede wszystkim ze względu na brak własnych zasobów rozwoju.

Tożsamość zbiorowa związana z działalnością państwa, która w polityce realnej wciela tę czy inną jej interpretację, odzwierciedla komponenty semantyczne w praktykach politycznych. Słabość państwa ukraińskiego na obecnym etapie, zależność jej elity od zewnętrznych centrów wpływu, brak długotrwałego doświadczenia historycznegowspółżycia obywateli w ramach jednego państwa, etniczna niejednorodność społeczeństwa stanowią znaczący czynniki, spowalniające proces kształtowania narodowo-państwowej tożsamości ukraińskiej jako bazowej i jednocześnie aktualizują konieczność wyboru i konstrukcji tożsamości ponadnarodowej, która w kontekście aksjologicznym byłaby mniej więcej koherentna z ukraińską. Należy podkreślić, iż wielu ukraińskich badaczy twierdzi: rdzenna mentalność Ukraińców związana jest właśnie z kulturą indywidualistyczną²⁶, dlatego ze względu na swoje źródła, „matrycę” mentalną

²⁶ Na przykład: Mejzys I., Poczebut L., *Indywidualizm czy kolektywizm? Sotsialno-psykhohichnyj pohliad na istoriiu i politychnu kulturu Ukrainy*, u: *Sotsialna psykhohihiia*, 2007, Nr 1.

i psychologiczną jest ona częścią kultury europejskiej. Jednakże w ciągu wieków na tę rdzenną mentalność narastały inne warstwy, związane z wartościami dwóch cywilizacji, które konkurując między sobą, miały decydujący wpływ na rozwój historyczny społeczności ukraińskiej, a także potężna pod względem swojego potencjału propagandowego warstwa mentalności radzieckiej (szczególnie na Wschodzie) w XX w.

Dlatego proces kształtowania makrotożsamości społeczności ukraińskiego oraz wybór strategii integracyjnych został określony również przez to, iż alternatywne dla Ukrainy bieguny integracji były przeciwstawne jeśli chodzi o system wartości oraz cele dotyczące wstąpienia Ukrainy do nich. Unia Europejska w relacjach z Ukrainą zawsze akcentowała konieczność spełnienia wymogów, związanych przede wszystkim z wartościami europejskimi – demokracją i prawami człowieka. Integracja euroazjatycka, określona przez dominację Federacji Rosyjskiej w przestrzeni postsowieckiej, charakteryzuje się dyskursem gospodarczym oraz deklaracjami wzajemnie opłacalnej współpracy gospodarczej, które zwykle nie odpowiadają realnej praktyce stosunków dwóch państw (czego dowodem były ciągle „wojny” gospodarcze w przestrzeni postsowieckiej, przede wszystkim na poziomie ukraińsko-rosyjskich stosunków dwustronnych, a na dzień dzisiejszy – wojskowa agresja). Dlatego z punktu widzenia polityki realnej wszystkie projekty integracyjne (WNP, Wspólna Przestrzeń Gospodarcza, Unia Euroazjatycka, Unia Celna itp.), bez względu na retorykę gospodarczą, były i są projektami reintegracyjnymi rosyjskiej elity rządzącej, które realizuje ona w celu odzyskania dawnego statusu światowego mocarstwa, którym był ZSRR, jej tożsamości imperialistycznej. Projekty integracyjne w przestrzeni postsowieckiej, które proponowane są przez Federację Rosyjską, stanowią kontynuację projektów imperialistycznych Rosji, swego rodzaju czwartym „pojawieniem się rosyjskiej wielkomocarstwowości i rosyjskiego imperializmu” (M. Berdiajew) wraz z „carstwem moskiewskim, imperium piotrowskim oraz bolszewizmem”²⁷, gdzie Ukraina tradycyjnie posiada „małorosyjskie” miejsce.

Wymiar kulturowo-wartościowy euroazjatyckiego kierunku integracji, który istotnie (i negatywnie) wpływa na procesy konstrukcji wspólnej tożsamości Ukrainy, odzwierciedla projekt „russkij mir”, który nadal jest aktywnie promowany zarówno przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną, jak i państwo rosyjskie oraz współczesną naukę rosyjską. Rosyjski etnolog W. Tiszkow definiuje „russkij mir” jako ponadpaństwową i ponadkontynentalną wspólnotę, która zjednoczona jest swoim powiązaniem z państwem rosyjskim i swoją lojalnością wobec jego kultury²⁸. Inni rosyjscy uczeni otwarcie utożsamiają „russkij mir” z przestrzenią byłego ZSRR, gdzie „mieszkają miliony ludzi, którzy uważają się za Rosjan i jeszcze miliony tych, którzy uważają się za nieodłącznie związanych z kulturą rosyjską”²⁹. A rosyjski historyk A. Marczukow posuwa się dalej w swoich poglądach i określa „russkij mir” jako wspólnotę cywilizacyjną, kulturowo-psychologiczną, religijno-etniczną oraz gospodarczą, do której należą nie tylko Rosjanie we

²⁷ *N.A. Berdiaew*, *Istoki i smysl russkogo kommunizma*: reprintnoe vosproizvedenie izdaniya YMCA-PRESS, 1955 g., Moskva, izd. „Nauka”, 1990, s. 99.

²⁸ *W. Tiszkow*, *Russkij mir* [Źródło elektroniczne]. <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/publikacii.html>, 25.04.2016.

²⁹ *Nasledie imperii i budushee Rossii*. pod red. A. I. Millera, Moskva, izd. „Novoe literaturnoe obozrenie”, 2008, s. 15–16.

współczesnym rozumieniu tego słowa, ale także Białorusini i wschodni Ukraińcy³⁰, co „wpisuje się” w mit o istnieniu „dwóch Ukrain”.

Obecność w przestrzeni kulturalno-ukraińskiej elementów ideologii „ruskiego miru”, popieranie go przez część ukraińskiej elity oraz inteligencji sprzyjało cementowaniu istniejących podziałów cywilizacyjno-wartościowych, rozmywało czynnik „Innego”, „Obcego” w procesie konstruowania współczesnej tożsamości ukraińskiej, tworząc obraz „wewnętrznego Obcego”, w odróżnieniu od społeczeństwa rosyjskiego, które postrzega ukraińskie jako „znaczącego Obcego”, a prowadząc wojnę informacyjną przeciwko „ukraińskiemu nacjonalizmowi” czy nawet „faszyzmowi” (często ustami niektórych ukraińskich polityków i posłów) walczy jednak o integralność narodu rosyjskiego. Warto zauważyć, iż europejski projekt kulturowy „multikulturalizmu”, „jedności w różnorodności” także zademonstrował swoje „słabe strony” w epoce globalizacji, jednakże w większym stopniu gwarantuje on zachowanie tożsamości etniczno-narodowych członków UE.

Aby Ukraina stała się pełnoprawnym i samodzielnym członkiem tego czy innego związku integracyjnego, musi ona jednak stworzyć jądro wartości swojej tożsamości, jako podstawę dla jej konsolidacji. Nieskonsolidowane społeczeństwo i państwo nie mogą całkowicie uświadamiać sobie i identyfikować swoich interesów oraz celów z szerszymi związkami integracyjnymi. W tym sensie polityka tożsamości elity ukraińskiej powinna być ukierunkowana nie na krystalizację podziałów regionalnych, lecz na poszukiwanie wspólnych projektów społeczno-ekonomicznych oraz kulturalnych, które jednoczyłyby regiony Ukrainy, wzajemnie uzupełniały ich zasoby i stwarzały warunki dla intensywnej komunikacji. Właśnie w procesie komunikacji mogą zostać stworzone nowe wspólne symbole, uosabiające pojęcia, znaczące dla wszystkich obywateli, tworzące „wspólną zgodę, chęć życia razem, dalszego wspólnego korzystania z niepodzielnego dziedzictwa... dzielić w przeszłości wspólną chwałę i wspólny żal, wykonywać w przyszłości ten sam program, razem cierpieć, cieszyć się, mieć nadzieję...”³¹ „Kwestia ukraińska” często była i pozostaje kluczową zarówno w stosunkach europejskich jak i euroazjatyckich, dlatego państwo ukraińskiego, jego elita powinna zdawać sobie z tego sprawę i bronić przede wszystkim swoich interesów zamiast bycia narzędziem cudzych projektów, lecz nie jest to możliwe bez zrozumienia swojej samoidentyfikacji i samoświadomości we współczesnym świecie. Początek konfliktu ukraińskiego-rosyjskiego, kiedy Federacja Rosyjska radykalnie (rozpoczynając wojnę) zaprezentowała dla większości ludności jako „wspólny Inny”, Obcy (wróg), wywołał potrzebę ponownego rozpatrzenia specyfiki kształtowania się ukraińskiej tożsamości na obecnym etapie, konstruowania jej elementów semantycznych i aksjologicznych zgodnie z wyborem cywilizacyjnym większości obywateli.

³⁰ *A.W. Marczukow*, *Ukrainskoe nacionalnoe dwizhenie : USSR. 1920–1930–e gody : Celi, metody, rezultaty*, Moskwa, izd. „Nauka”, 2006, s. 5.

³¹ *E. Renan*, *Shcho take natsiya [u:] Natsionalizm: antolohiya*, uporiad. O. Protsenko, V. Lisovij, Kyiv, vyd. „Smoloskyp”, 2000, s. 118-119.